

ՀԵՆՐԻ ՄՈՔՈՅԱՆ

Փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԸ ՀԱՅ ՀՈԳԵՎՈՐ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

Բարոյականությունը միջանձնային հարաբերությունների առանձնակի ձև է, որի բովանդակությունն արտահայտվում է որոշակի կոնկրետ նորմերի ու գնահատականների միջոցով, որոնք էությամբ յուրաքանչյուր առանձին մարդու **Ես**-ի համար ունեն պարտադիր բնույթ: Նրա սկզբունքները հիմնականում պահպանում են որոշակի սոցիալական արժեքիմքեր: Որպես օրինաչափություն՝ բարոյականության նորմերն անընդմեջ վերարտադրվում, վերափոխվում և անհրաժեշտորեն վերանայվում են առօրյայում ո՛չ միայն ընդհանուր-գանգվածային սովորությունների ազդեցության, այլ նաև հասարակական կարծիքի, գնահատականի ու իմաստավորման ներքո, և միաժամանակ խթանում են մարդու հոգում ձևավորվել այնպիսի համոզմունքներ ու հոգեկան շարժառիթներ, որպիսիք են բարձրագույն հոգևոր խղճի խայթը, բարոյական արարքի ձգողականությունը և գեղեցկությունը, սեփական **Ես**-ի կողմից դրսևորվող այլասիրությունն ու ապրումակցումը, ինչպես նաև անձնական դրական արարքը որպես համամարդկային բարոյականության կենդանի օրինակ հումանիզմի մարմնավորում և այլն:

Բարոյականության անցած ճանապարհն ունեցել է իր ոլորապտույտ ու բարդ պատմա-իմաստասիրական ուղին, որի ընթացքում ձևավորվեցին նրա յուրատեսակ համակարգերը, ինչպես՝ կոնֆուցիական (Ն. Ք. VI դ.), արիստոկրատական (Ն. Ք. VI դ.), քրիստոնեական (I դ.), պրոլետարական (XIX դ.) և այլ ձևեր, իրենց ինքնատիպ աշխարհայացքային կողմնորոշմամբ: Վարքի նորմատիվային տիպօրինակները, որպես սոցիալական կյանքի անհրաժեշտ ուղեկիցներ, սովորաբար ամրապնդվում, խորացվում և տարածում են գտնում սոցիալական աճ ապրող մարդկային անձերի գանգվածային և անհատական, հոգեկան և գիտակցական Եսաշխարհում: Ըստ էության բարոյական կողմնորոշումը կայանում է նրանում, որ այն ի սկզբանե բովանդակում է մարդկային անձի՝ նրա սեփական **Ես**-ի զարգացման և կատարելագործման հումանիստական հեռանկարը՝ կյանքի ճառագող ապագան:

Մարդու ինքնարարման, ինքնակատարելագործման և ինքնահաստատման դարավոր գործընթացի արդյունքը եղավ այն, որ նա աստիճանաբար լայնացրեց միջսուբյեկտային հարաբերությունների մերձեցման այն դաշտը, որը պայմանավորեց «Մի՛ սպանիր» «Մի՛ ստիր» «Մի՛ գողանա» պատվիրանների ձևավորումը: Առ այսօր որպես բարոյականության ոսկե կանոն է ընդունվում՝ «վարվիր ուրիշների նկատմամբ այնպես, ինչպես դու կուզենայիր, որ նրանք վարվեին քո նկատմամբ» ավե-

տարանական պատվերը: Բարոյական կարգավորման մեջ կարևոր տեղ են զբաղեցնում նաև խիղճ, անձնական արժանապատվության զգացում, պատիվ բարոյագիտական կատեգորիաները: Բարոյականության հիմնական կատեգորիաների իմաստով ամենուր հանդես են գալիս բարին և չարը, պարտքը և խիղճը, պատիվը և մարդկային արժանապատվությունը: Հասարակության մեջ համատեղ կյանքի պահանջը և հավաքական գործողությունները համաձայնեցնելու անհրաժեշտությունը որպես օրինաչափություն արձանագրվում է վարքի բարոյական նորմերի մեջ, որոնք հիմնականում բնորոշվում են միջանհատական, միջխմբային, ազգամիջյան հարաբերություններում:

Բավական հարուստ են մարդկային էական այն հատկանիշները, որոնք իրենց բովանդակությամբ սահմանում և անհատականություն են հաղորդում սոցիումի առանձին անդամների բարոյական կերպարին: **Դրանք են՝ կարեկցությունը, գթասրտությունը, ապրումակցությունը, համեստությունը, ներողամտությունը, մեծահոգությունը, միշտ բարի գործեր կատարելու ցանկությունը, լավատեսությունը, պարզամտությունն ու թափանցիկությունը, մարդկայնությունը, մարդասիրությունը, համբերատարությունը, հոգու խիզախությունն ու համարձակությունը:**

Մեր կողմից կատարված պատմամասնասիրական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ իսկապես, այս և նման այլ որակների դիապագոնային ներդրումը ազգային սոցիալական դաշտ երբևիցե հնարավոր չի եղել, որովհետև դրանց իրականացումը խոչընդոտվել է հիմնականում արտաքին թշնամիների կողմից մեր հոգևոր և ֆիզիկական անկախությանն սպառնացող և պարբերաբար կրկնվող վտանգով, որը միաժամանակ պատճառ է դարձել, որպեսզի երկրի ներսում գլուխ բարձրացներ սոցիալական անհավասարությունը, տնտեսական և քաղաքական աններդաշնակությունը: Ի դեպ, անհրաժեշտ է նշել նաև այն պատմական փաստը, թե ինչպե՞ս էր հայ էթնոսը միասնականորեն համախմբվում՝ «Մե՛կ հայրենիք, մե՛կ ազգ, մե՛կ հավատ» կարգախոսի ներքո, և որքա՛ն մեծ էր թշնամական **սպառնալիքը, կրկնակի անգամ ավելանում էր հայի թե՛ հայրենասիրական, թե՛ կրոնական, թե՛ բարոյական ոգին:**

Ասվածի վառ օրինակն է զրադաշտականության դեմ մղված հոգևոր գոտեմարտում առավել զորացած Հայ Եկեղեցու գործունեությունը, որի բնորոշ արտահայտությունն է Եղիշեի «Պատմությունը»: Ասենք որ, հանձին Եղիշեի, իսկապես, կարելի է տեսնել երկու անձնավորությունների Ես-երի, որոնցից մեկը հանդես է գալիս «Պատմության» և բազում մեկությունների **հեղինակ-Եղիշեի Ես-ի**, որի մեջ պատմիչը զուգահեռ է ընթանում Եզնիկ Կողբացուն, հանդես գալով որպես վաղ շրջանի տեսական մտքի ազդեցությունը մեծապես կրող և միաժամանակ քաղաքականորեն միանգամայն եռանդուն մտածող անհատ, իսկ **«մյուս» Եղիշեի Ես-ը հանդես է գալիս** որպես դավանաբանական երկերի հեղինակ:

Հասկանալի է այն, որ Եղիշեի «Պատմության» էջերում էական բարոյափիլիսոփայական արժեք է ներկայացնում Միհրնեսեհին ուղղված պատասխանը: Ըստ

Եղիշեի՝ ազգային հայրենասիրությունը և բարոյականությունն իր որոշակի մարմնավորումն է ստանում միաբանության մեջ, որովհետև իր էությանը և բովանդակությանը այն բարի և առաքինի գործերի մայրն է, իսկ անմիաբանությունը՝ չար գործերի ծնունդը: Միաբանությունն ընդունելով որպես ազատագրական պայքարի բարոյական և գաղափարաբանական ելակետային դրույթներից մեկը, պատմիչը այն համոզումն է հայտնում, որ «ամեն մի տուն և թագավորություն, որ բաժանվում է ինքն իր մեջ, հաստատուն մնալ չի կարող»:

Քրիստոնեական հավատի անհրաժեշտությունը պերճախոս ապացույցն է այն բանի, որ կրոնա-բարոյական զգացմունքների ու պահանջմունքների դաստիարակությունը կայանում է նրանում, որպեսզի այն ամենուր գործադրվի՝ ճկունորեն և մշտական հուզական լիցք հաղորդելով դաստիարակվողներին, այլ կերպ ասած՝ նրանց մեջ արթնացնի և վառ պահի առաքինին, գեղեցիկը, բարին ու մարդկայինը, պահպանի և բարեհաջող կերպով գալիք սերունդներին փոխանցի հարևանման մատունքներ: Որպես օրինաչափություն հուզական պահանջների իրացման համար կարելի է առանձնացնել երեք գործոն. ա) դրական զգացմունքների դաստիարակում, բ) զգացմունքների կառավարում և կարգավորում, գ) ընդվզում և մշտական պայքար ընդդեմ բացասական ձևավորման:

Համաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, թե ինչ հսկայական դաստիարակչական կարողությամբ են օժտված կրոնա-բարոյական այն արժեքները, որոնք ունեն համամարդկային տարողություն: «Աստված սեր է,- ասում էր Վ. Գ. Բելինսկին,- և սիրո մեջ գտնվողը գտնվում է Աստծո մեջ, իսկ Աստված՝ նրա մեջ»: Ըստ նրա, դա էլ հենց դաստիարակության նպատակն է¹: Ինչպես հարյուրավոր տարիների ընթացքում հավատը կարևոր դեր է խաղացել մեր ժողովրդի **Ես-աշխարհում** բարոյականության պարզագույն նորմերի ձևավորման և տարածման գործում, և չնայած արդի գիտական և տեխնոլոգիական տիեզերածավալ **վերընթացին, ինչպես միշտ, այսօր ևս եկեղեցական սուրբ տաճարը, դպրոցի հետ միասին, շարունակում է մնալ այն միակ Հանդիպավայրը, ուր մարդկային անձը իր ժամանման առաջին պահից ճաշակում և վերապրում է արվեստների մի ամբողջ համալիրի հուժկուներգործությունը, որի ատրիբուտներն են կազմում եկեղեցում մեզ շրջապատող սրբապատկերները:**

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը և Տրդատ Մեծը Հայաստանում սկսեցին հիմնել ասորական և հունական դպրոցներ, որոնք ի գորու էին պատրաստել նոր հավատի սպասավորներ, որոնց քարոզությամբ ժողովրդական զանգվածները աստիճանաբար հրաժարվում էին զանազան կուրքերի պաշտամունքից և ուղղամտորեն հետևում քրիստոնեությանը: Նրանք (Տրդատ Գ-ն (III) և Գրիգոր Լուսավորիչը) կառուցեցին այնպիսի եկեղեցիներ, որոնց շողաշատ պատերից ներս և դուրս պայքար ծավալեցին հեթանոսության դեմ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ այդ շրջանում միանգամայն զգալի էր բարձրաստիճան հոգևորական դասի տնտեսական ու քաղաքական հիմքերի ամրապնդվածությունը,

¹ Лозинский Е. Новые проблемы воспитания, т. 1. СПб, 1912. с. 19.

իսկ Արշակ Բ-ի (... վիճ.՝ 368 թ.) և Պապի օրոք արդեն ստեղծվել էր Հայոց բացարձակ (անսահմանափակ) միապետություն, որի հիմնական ուղղվածությունը հոգևոր և նախարարական բոլոր ուժերն իրեն ենթարկելն էր:

Այստեղ չենք կարող չհիշել ռուսական գիտական մանկավարժության հիմնադիր Կ. Դ. Ուշինսկու (1824-1871 թթ.) խոսքերը. որ ամենախույ ռուսական գյուղերում քրիստոնեությունը փրկեց գյուղացիներին վայրենությունից: Քրիստոնեականության դասավանդումը կնպաստի բացահայտելու նաև այնպիսի անձնային արատներ, որոնք են՝ փառամոլությունը, նախանձը, ծուլությունը, հարբեցողությունը, անբարոյականությունը, որկրամոլությունը, վաշխառությունը, կաշառակերությունը, գողությունը, չարախոսությունը. զրպարտությունը և այլն: Իսկ մյուս կողմից այն ցույց է տալիս անձին ներհատուկ առաքինությունների՝ հավատի, ժուժկալության, անպաճուճության, անմեղության, համեստության, գիտելիքի, սիրո էությունը:

Սսենք, որ կրոնի դաստիարակչական ներուժի իրացումը հատկապես մեծ հետաքրքրություն և գործնական արժեք է ներկայացնում հոգևորականացված կրթության սկզբունքների տեսանկյունից, որոնք հիմնվում են քրիստոնեական ուսմունքի խորը հիմքերի վրա, իրենցից ներկայացնելով աշխարհիկ և կրոնական դաստիարակության ճիգերի միացման հաջողված փորձերից մեկը, որի բուն ուղղվածությունը սովորողների հոգևոր-բարոյական կերպարի (Ես-աշխարհի) ձևավորման խնդիրների լուծումն է: Մենք գտնում ենք, որ հոգևորականացված կրթությունը խարսխվում է՝ 1) սիրո, 2) ազատության, 3) ճշմարտության, 4) լավատեսության, 5) ապրումակցության, 6) փոխօգնության, 7) թե՛ չարի, թե՛ բարու միջմարդկային հուսալի կապի, 8) հեռավորին սիրելու, 9) մարդու հոգևոր վերածննդի վրա և այլն:

Կարծում ենք, քրիստոնեական ուսմունքի դաստիարակչական հնարավորությունները կարելի է արդյունավետ օգտագործել հավատի ձևավորման **մեջ, ավելի ճիշտ՝ հավատաձևավորման հոգեբանական գործընթացում**: Ցավոք, առ այսօր հրապարակում եղած «Բարոյագիտության բառարաններում» դեռ տեղ չի գտել «Հավատ» առանձին բառահոդվածը որպես այդպիսին, իսկ Բացատրական բառարաններում «հավատ»-ը մեկնաբանվում է կա՛մ իբրև կայուն համոզմունք ինչ-որ բանում, ինչ-որ բան կատարելուց, կա՛մ որպես գիտակցության այնպիսի վիճակ, որը կապված է Աստծո գոյության ճանաչման հետ: Հոգեբանի բառարանում այն սահմանվում է այսպես. «... մարդու հոգեկանի առանձնահատուկ վիճակը, որն ի գործ է ամբողջական կերպով և անվերապահորեն ընդունելու ինչ-որ տեղեկություններ, տեքստեր, երևույթներ, իրադարձություններ, կամ սեփական պատկերացումներ ու մտահանգումներ, որոնք հետագայում կարող են հանդես գալ որպես նրա «Ես»-ի հիմք, ընդունելով նրա արարքների, դատողությունների, վարքի նորմերի և հարաբերությունների աննշան մասը»²:

Պատմության դարավոր փորձը ցույց է տալիս, որ առանձին անհատը իր անձնային **Ես**-ով և ազգը՝ իր հավաքական **Ես**-ով, չի կարող գոյատևել առանց հավատի, որովհետև կորցնելով այն՝ միաժամանակ կորցնում է նաև իր **Ես**-ը՝ իրեն, և անցում

² Словарь практического психолога. (Сост. С. Ю. Головин). Минск, 1998. с. 62.

կատարում դեպի համլետյան երկրնտրանքը՝ «Լինել կամ չլինել»: Հավատը միակ բանական էակի՝ մարդու ոչ միայն հոգևոր, այլ նաև մարմնական էության հիմքն է: Հատկանշական է այն, որ հավատաձևավորման գործընթացը ո՛չ միայն արտակարգ հակասական բնույթ ունի, այլև խիստ անհատական, անկրկնելի, եզակի, և անվերջ երկար ու անընդմեջ շարունակվում է առհասարակ անձի ողջ գիտակցական կյանքի ընթացքում:

Այդ առումով երբ պատմության արդարակշիռ իմաստասիրական նժարների վրա ենք դնում V դարի կեսերի հայ ժողովրդի ընդվզումը Սասանյան Պարսկաստանի դեմ, մեկ անգամ ևս համոզվում ենք, որ այն կրում էր արդարացի ու նրբիմաստ բնույթ, որովհետև Սասանյաններն անցնելով իշխանության՝ առաջին օրվանից հայտարարեցին, որ գրադաշտական կրոնի հավատո պաշտամունքը պետք է հաստատվի իրենց տիրապետության ներքո գտնվող բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում նաև՝ հայերի մոտ:

Հայ Եկեղեցու և հայ ժողովրդի հանդեպ Սասանյանների վերաբերմունքն ու մտայնությունն իր ճշմարիտ արտացոլումն է գտել Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմության» մեջ: Ինչպես պատմիչն է գրում, Հազկերտ Ա-ն գիտակցում է, որ հայերը «հույների հետ ունեն նույն հավատն ու նույն օրենքները»³: Սասանյանների կողմից իրականացվող հակաքրիստոնեական քաղաքականությունը բուն Հայաստանում (Մեծ Հայքում) տարվում էր այն նկատառումով, որ Արշակունյաց դինաստիայի անկումից հետո Եկեղեցին իրավամբ հանդես էր գալիս երկրի կենտրոնաձիգ ուժերը պահպանող և հզորացնող միակ գործոնի դերում, այսինքն՝ պատմական որոշակի ժամանակահատվածում Արշակունյաց Հայաստանի պետական կազմակերպությունը և քաղաքական տեսակետից մասնատված երկիրը գտնվում էր հայոց կաթողիկոսի հոգևոր խնամակալության ներքո: Եկեղեցին մեկ ամբողջության մեջ միավորելով Մեծ Հայքի տարածքը, շատ վաղ խթանեց հայ ժողովրդի հոգում ազգային առաջատար շահերի ընդհանրության ըմբռնումը: Հոգևորի ու ազգայինի միասնության լավագույն օրինակներից է Հազկերտին գրված պատասխան թուղթը Արտշատում կայացած ժողովին, որին ներկա էին նախարարական դասից 17 իշխան և հոգևոր դասից՝ 17 եպիսկոպոս⁴: Համաձայն ընդունված կարգի՝ ժողովը նախագահում էր «մեծի դատավարութեան» գործակալը՝ քահանայապետը՝ Հայոց Կաթողիկոսական Աթոռի տեղապահ Հովսեփ Հոդոցմեցին: Արտաշատում էին հավաքվել հոգևորականության և նախարարական տների ու երկրի ավագանու ներկայացուցիչները, որոնց մեծ մասը Սահակ-Մաշտոցյան դպրոցի նախկին սաներն էին: Նրանց բոլորին համակել էր հայ ժողովրդի Ես-ի պահպանության և հայրենյաց սուրբ հողի վրա շուրջ հարյուր հիսուն տարվա քրիստոնեական հավատի ոգով ներշնչվածությունը, ուր որ «ամենայն չարիք մտանեն ի միտս մարդոց յանու-

³ Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Դրվագ Ա., գլ. ԺԲ, Եր., 1987, աշխ. թարգմ. Բ. Ուլուբաբյանի, էջ 43:

⁴ Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն (Բ., գլ. ԻԶ, էջ 44-45) Տիղիս, 1904, և Եղիշե, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 30-31:

սումություն», – ասում է Եղիշեն:

Հայ ժողովրդի ուսյալ և կրթյալ այս զավակները քաջ գիտակցում էին, որ միայն ուսումն է մարդու մեջ զարգացնում սեփական **Ես**-ի վեհ ինքնագիտակցություն, ինքնաճանաչողություն, սեր մերձավորի հանդեպ և մարդասիրություն՝ ընդհանրապես: Մենք պարսիկների դեմ անհավասար մարտի ենք դուրս եկել, գրում է Եղիշեն, այդ մարտը շահելու համար չպետք է երկնչել, վարանել կամ դողալ. որովհետև «Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահություն»:

Մենք գիտենք, թե ինչի համար ենք կռվում: Մենք կռվում ենք մեր գոյության, մեր երկիրը և մշակույթը օտարների ասպատակությունից փրկելու համար: Այդպիսի կռվում մեռնելը անմահություն է, ուստի դրանից սարսափելու հարկ չկա: Առհասարակ «երկնչի ի մահուանէ» նա, ով «որ զմահ ո՛չ գիտէ, իսկ որ գիտէ զմահ՝ ոչ՝ երկնչի ի նմանէ», – **ասում է Վ դարի մեծահանճար պատմիչը:**

Հայոց դարձի ավանդական պատմությունը ներկայացնող Ագաթանգեղոսը գրում է, որ թագավորական ընտանիքի բոլոր անդամները մկրտվում են Եփրատ-Արածանիի ակունքների մոտ, Բագավան կոչվող վայրում⁵, Նպատ սրբազան լեռան ստորոտում, Գրիգոր Լուսավորչի կողմից, որտեղ և Տրդատ Գ թագավորին շնորհվում է մկրտության Հովհաննես անունը: Ի նշանավորումն այս իրադարձության, հիմնվում է Սուրբ Հովհաննես բազիլիկ տաճարը Բագավանում: Այդ հիշարժան արարողության ավանդական տարեթիվն է 301: Ի փառաբանումն այդ իրադարձության, երկրի մայրաքաղաք Վաղարշապատում մոտ 303 թ. կառուցվեց և օծվեց Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարը: 301 թ. քրիստոնեության պետականորեն ընդունումը Հայաստանում իթան հանդիսացավ ազգային-հոգևոր ուրույն դիմագծով հայկական պետականության կառուցման կարևոր գործում: Քրիստոնեությունը, որ սկսել էր ձևավորվել անտիկ աշխարհի մայրամուտին և արդեն I-II դդ. բավական տարածում էր գտել Մերձավոր Արևելքի երկրներում, Հայաստան թափանցեց հիմնականում Հռոմից, Բյուզանդիայից, Կապադովկիայից, Ալեքսանդրիայից և Եդեսիայից:

Հայոց Եկեղեցին իր կարևորագույն նպատակներից մեկն էր համարում գոյություն ունեցող միջիշխանական և միջնախարարական երկպառակությունների վերացումը և հայ ազգային ինքնագիտակցության՝ կենտրոնաձիգ ազգային **Ես**-ի՝ հայկական պետականության ստեղծումը: Հայաստանում քրիստոնեության հաստատումը բարոյապես օգնեց նաև իր սահմաններում բնակվող տարբեր ազգային փոքրամասնություններին՝ պահպանելու իրենց ազգային մշակույթը, լեզուն, հավատը, ազգային ինքնագիտակցությունը և այլն: Նորից վերհիշենք ուխտապահ-հայրենասեր Մամիկոնյան տոհմի հարազատ զավակ, Հայոց անվեհեր զորապետ Վարդանի անձնուրաց պատասխանը արքայից արքային:

Սասանյանները սկսել էին Հայաստանում ավելի կտրուկ քայլեր ձեռնարկել, որոնցից մեկն էր պարսկական արքունիքի ներկայացուցիչ Դենշապուհի կողմից անցկացված աշխարագիրը, որով շինականների ու ռամիկների հետ արդեն հար-

⁵ **Ագաթանգեղոս**, Հայոց պատմություն, 833-834, էջ 396, տե՛ս **Հր. Աճառյան**, Հայոց անձնանունների բառարան. հտ. Գ, էջ 539:

կատու էր դառնում նաև հոգևորականությունը, որը մինչ այդ ապահարկ էր: Սասանյանների հիմնական նպատակը Հայ Եկեղեցու դերի չեզոքացումն էր: Արշակունի թագավորները ժամանակին մտածում էին, թե Եկեղեցու հզորացումը նպաստում է երկրի կենտրոնաձիգ իշխանության ուժեղացմանը, քանզի փոխադարձաբար Եկեղեցին վայելում էր պետության հովանավորությունը՝ պայքարելու հեթանոսության և տարբեր տեսակի հերձվածների դեմ: Իսկ Տրդատ Գ Մեծի ժամանակվանից արդեն քրիստոնեական Եկեղեցին դարձավ Հայաստանի ու Հռոմեական կայսրության քաղաքական մերձեցման կարևորագույն գործոններից մեկը, չնայած որ Դիոկղետիանոսի կողմից 303 թ. հալածանքներ են սկսվում քրիստոնեության դեմ, որը շարունակվում է նաև Մաքսիմիանոս Գայա (305–313 թթ.) կայսեր գահակալության վերջին տարիներին:

Բայց ուշ շրջանի որոշ պատմիչների բնութագրմամբ՝ հռոմեա-հայկական ընդհարումներն ունեին քրիստոնյա Հայաստանը հեթանոս Հռոմի դեմ իր հավատը պահպանելու հետևողական պայքարի բնույթ: Քրիստոնեությունն ընդունելուց հետո Մեծ Հաքի արտաքին քաղաքականության ղեկավար դերում Հայոց արքայի հետ միասին հանդես է գալիս նաև Հայ Եկեղեցու առաջնորդը:

Շուտով հասնում է երկու խիստ իրարամերժ և անհարիր՝ քրիստոնեական և զրադաշտական հավատների բախման անխուսափելի պահը, ուր առաջինը մարտադաշտ էր ներկայացել ի փառս իր հավատի և հայրենյաց պաշտպանության, իսկ մյուս կողմի նպատակը բոլորովին այլ էր: Հայոց բանակի առաջնորդ և զորագլուխ, քրիստոնեական Եկեղեցու արժանավոր զավակ Վարդան Մամիկոնյանն իր ախորժալուր և բաղձալի խոսքերով հորդորական տոնով քաջալերում էր իր զինակիցներին, որ «Չերկնչենք ու չվախենանք հեթանոսների բազմությունից... իսկ եթե հասել է ժամանակը մեր կյանքը սուրբ մահով ավարտելու այս պատերազմում, ընդունենք ուրախ սրտով, միայն թե արիության ու քաջության մեջ վախկոտություն չխառնենք»⁶, քանզի «Վախը թերահավատության նշան է. թերահավատությունը մենք վաղուց ենք մերժել մեզանից, նրա հետ վախն էլ թող փախչի մեր մտքերից ու խորհուրդներից»⁷:

Հայոց բանակում ունեցած իր հեղինակությամբ աչքի էր ընկնում Ղևոնդ Երեցը, որը քաջալերում էր ապստամբներին: «Հայոց պատերազմ»-ում (451 թ. Ավարայրի ճակատամարտում) 1036 նահատակների թվում իմացյալ մահով անմահացան ինը ուխտապահ (**Հ. Մ.**) նախարարներ իրենց զորագնդով⁸: Այստեղ լավ է հնչում XX դարի Հայոց մեծագույն պատգամախոս Գարեգին Նժդեհի այն խոսքը, թե «Մարդկային գործերի մեջ հայրենիքի պաշտպանությունն է ամենասրբագանը: Հայրենիքի չափ նվիրական է և պատերազմը հայրենական: Հավաքական ավազակություն և սպանություն է այլ կարգի ամեն պատերազմ»⁹:

⁶ Եղիշե, Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, Երևան, 1971, էջ 99:

⁷ Նույն տեղում էջ 95:

⁸ Նույն տեղում: Փարպեցի. Բ, ԼԹ, էջ 171:

⁹ Գարեգին Նժդեհ. Ասույթներ: Ե., 2002, էջ 58:

V դարի հեղինակ Եզնիկ Կողբացին, քրիստոնեական հավատի և հայրենասիրության սկզբունքներից էլնելով, քննադատում է զրադաշտական դուալիզմը (երկվությունը)՝ առաջ քաշելով ո՛չ միայն Աստծո և նյութի, այլ նաև չարի և բարու փոխհարաբերության հարցը, որը հեթանոսական կրոնների, հատկապես զրադաշտականության մեջ բարոյական նորմերի նշանակություն չուներ:

Հատկանշական է այն, որ պարսից կրոնը քննադատելիս Եզնիկը միաժամանակ կանգ է առնում «քեշին պարսից» ծննդաբանության վրա, որից հետո հերքում է այն: Համաձայն այդ կրոնի, սկզբում ոչինչ գոյություն չի ունեցել, «Ո՛չ երկինք և ո՛չ երկիր, և ո՛չ այլ արարածք՝ բախտ կամ փառք»: Ջրվանը հազար տարի բարսմունքը¹⁰ ձեռքին գոհ էր մատուցում, որպեսզի մի որդի ունենա, որի անունը կնքի Որմիզդ, որն ստեղծի երկինքը, երկիրը և նրանցում գտնված ամեն ինչ: Նա հազար տարուց հետո երկվության մեջ է ընկնում. «Օգուտ ինչ իցե յաշտս զոր առնեմ», և մինչդեռ Ջրվանը մտածում էր այսպես, Որմիզդն ու Արհմանը ծնունդ են առնում նրա արգանդում: «Որմիզդն ի յաշտ առնելոյ, և Արհմն ի յերկուանալոյ անտի»:

Ջրվանը իմանալով, որ իր արգանդում արդեն ձևավորվել են երկու որդի, ասում է, որ նրանցից ով շուտ ծնվի, նրան կդարձնի թագավոր: Այս բանը հոր արգանդում նախ իմանում է Որմիզդը, որ իրագել է դարձնում Արհմնին, սա լսելով այն՝ ծակում է որովայնը և կանգնում հոր առաջ: Ջրվանը չճանաչելով չար որդուն՝ հարցնում է, թե ո՞վ է նա: Արհմնը պատասխանում է, որ ինքը նրա որդին է: Ջրվանը զարմանքի մեջ ընկնելով ասում է. «Իմ որդին անուշահոտ և լուսավոր է, և դու խավարային և ժանտահոտ ես»: Հենց այս խոսակցության միջոցին ծնվում է բարի, լուսավոր և անուշահոտ Որմիզդը, որին Ջրվանը հանձնում է իր ձեռքի բարսմունքը և ասում. «Ցայժմ ես վասն քո յաշտ առնեի, յասմհետէ դու վասն իմ առնիցես»¹¹:

Այս արարողության ժամանակ Արհմնը մոտենում է Ջրվանին և նրանից պահանջում կատարել իր խոստումը: Հայրն իր խոսքը չդրժելու համար չար որդուն ինն հազար տարի ժամանակով հանձնում է թագավորությունը՝ նրա վրա հսկիչ կարգելով Որմիզդին, որին նշված ժամանակը անցնելուց հետո Արհմնը պիտի հանձնի թագավորությունը: Այնուհետև Որմիզդն ու Արհմնը սկսում են արարչության մեջ զբաղվել, տիեզերքում գտնվող բոլոր բարի արարածներին ստեղծում է առաջինը, իսկ չար ու անօգտակարներին՝ երկրորդը¹²:

Ջրադաշտական երկվության հիմնական թերությունը, ըստ Եզնիկի, ներքին հակասությունն էր և պարզունակությունը: Նրանք ասում էին, թե ամենից առաջ գոյություն է ունեցել Ջրվանը, որը ծնել է Որմիզդին ու Արհմնին: Լավ, ասում է Եզնիկը, բայց չէ՞ որ դա տրամաբանական չէ: Եթե Ջրվանը եղել է ամենից առաջ, ապա ուրեմն նա կատարյալ է եղել: Եթե այդ այդպես է, ապա այդ դեպքում «կատարեալն

¹⁰ Ըստ Մտ. Մալխասյանի բարսմունք է «ճառի բարակ ճյուղերի խուրձը, որ մոզերը բռնում էին ձեռներին՝ կրոնական արարողություններ կատարելիս» (տե՛ս Հայերեն բացատրական բառարան, հ. Ա, էջ 351. Եր.. 1944):

¹¹ Տե՛ս **Եզնիկ Կողբացի**, Եղծ աղանդոց, Ե., 1970, էջ 85-86:

¹² Նույն տեղում, էջ 89:

յումմե՞ կարատանայր խնդրել որդի, որ գայցէ և զերկինս առնիցէ, զի եթէ կատարեալ էր, ինքն իսկ կարող էր առնել զերկինս ու զերկիրս...»:

Եզնիկ Կողբացին անհավանական է համարում հեթանոսների դրոյթն այն մասին, թե Ջրվանը հարկ համարեց կամ հարկադրված եղավ ունենալ երկու ժառանգներ: Որմիզո՞ւ քարոյթան աստված, և Ահրիման՝ չարոյթան աստված: Բայց մի թե՛ հնարավոր է, որ միևնույն անձից երկու հակադիր դեմքեր ծնվեն, հարցնում է նա և պատասխանում. «Որովհետև երբեք չտեսանք, որ կովերը էշեր ծնեին, էշերը՝ եզներ, և ոչ էլ գայլերը՝ մաքիներ, մաքիները՝ աղվեսներ, առյուծները՝ ձիեր, ձիերը՝ օձեր, սակայն մի ծնունդ կա միայն, որը մարդիկ բնոյթան օրենքներից դուրս հնարեցին, ձիերից և էշերից ջորիներ ծնեցնել, նրանք էլ անսերմ են ու անծնունդ են: Արդ՝ եթե Ջրվանը ցույ էր, կարի՞ճ Ահրիմանին ինչպե՞ս էր ծնում, եթե գայլ էր, գառ Որմիզոյին ինչպե՞ս էր ծնում: Պարզ չէ՞, որ սրանք մարդկանց մտքի ցնդաբանություններ են»¹³:

Եզնիկը վարպետորեն է վեր հանում պարսից հեթանոսության ծայրաստիճան նախվ մտածելակերպը և տրամաբանական դատողության իսպառ բացակայությունը: Նա ապացուցում է, որ պարսիկների պնդումը այն մասին, թե ամենից առաջ եղել է Ջրվանը, անհնար է: Նրանց հավաստիացումը, թե Ջրվանից ծնվել են երկու աստվածներ, դա խիստ հակասում է պարզ բանականությանը, որովհետև միևնույն ծառից երկու հակադիր տեսակի պտուղներ ստանալ՝ մեկը քաղցր, մյուսը՝ դառն, անհնար է, ուստի անհիմն է նաև չարի և բարու աստվածների ծնունդը միևնույն մարդուց:

Վարքի բարոյական և կրոնական նորմերը փոխադարձաբար կապված են, և շատ մեծ ընդհանրություն կա նրանց միջև: Այսպես, օրինակ, հավատացյալների հոգևոր բարոյական կարգավորումն ի սկզբանե իրականացվել է և այսօր էլ շարունակում է իրականացվել կոնֆուցիականության, բուդդիզմի, քրիստոնեության, իսլամի, հուդայիզմի կրոնական բարոյականության միջոցով: Կրոնական բարոյախոսությունը՝ կրոնի կողմից քարոզվող, կոնկրետ բովանդակություն ունեցող բարոյական նորմերի, հասկացությունների, արժեքների որոշակի համակարգ է: Չնայած մուսուլմանների, քրիստոնյաների և բուդդիստների մոտ առանձին-առանձին գոյություն ունի հաղորդությունների բարոյագիտական համակարգման ակնհայտ տարբերություն, այնուամենայնիվ **նրանում ներկայացվում են որոշակի ընդհանրություններ, քանի որ համաշխարհային կրոնների կողմից քարոզվող մշակույթների հիմքում որպես համամարդկային արժեքներ հիմնականում ընկած են սիրո, հույսի, հավատի, արդարության և անձի նկատմամբ հարգանքի համամարդկային բարոյախրատական ըմբռնումները:**

Մեր կարծիքով՝ այսօրվա պայմաններում ժողովուրդների խաղաղ համակեցության պահպանմանը էապես կնպաստի էկումենիզմը¹⁴: 1948 թ. ստեղծվեց Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհուրդը (ԵՀԽ), որտեղ ձևակերպվեց և հաստատագրվեց էկումենիկ շարժման նպատակաուղղվածությունը: ԵՀԽ-ն պարբերաբար ծրագրեր է մշակում պայքարելու անարդարության, ցեղապաշտության (ռասիզմի) և սո-

¹³ Նույն տեղում:

վի դեմ, քարոզելով խաղաղություն և բարի դրացիական հարաբերություններ հողագնդի բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների միջև: Սոցիալական փորձը ապացուցում է, որ հոգեպես հարուստ հասարակությունն ամենուր ձգտում է հաղթահարել ամեն կարգի մոլեռանդություն և անհանդուրժողականություն, որ խղճի դաստիարակությունը պետք է լինի անձի՝ սեփական **Ես**-ի ազատ և անկաշկանդ կամավորության սկզբունքով: Այսօր արդեն հողագնդի մի շարք մտածողներ և հասարակական գործիչներ արտահայտվում են ՄԱԿ-ի օրինակով Կրոնների Միացյալ Կազմակերպության ստեղծման մասին, ինչպես նաև պետություններին և միջազգային կազմակերպություններին՝ իր բարոյական հեղինակությամբ աջակցելու, որպեսզի հեշտոքեն լուծվեն խաղաղության հարցերը ժողովուրդների ու դավանությունների միջև:

Կապված հայրենասիրական դաստիարակության բարոյական և կրոնական հոգևոր կողմնորոշման հետ՝ կարելի է առանձնացնել անձի նվիրվածությունը իր ժողովրդին, նրա հոգևոր-նյութական արժեքներին ու ազգային սովորություններին:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունն» ամբողջությամբ այդ նպատակն է հետապնդում: Անկեղծ ու անկաշառ հայրենասիրություն, սեր դեպի ազատությունը, դեպի ժողովրդի մշակութային բարգավաճումն ու տնտեսական բարեկեցությունը: Իր հետապնդած նպատակներն ավելի ներագոյու ձևով քարոզելու համար Խորենացին ստեղծում է Հայկի, Արամի, Տիգրանի, Արտաշեսի և մյուսների բարոյապես առաքինի ու վսեմ կերպարները և պատմում նրանց քաջագործությունների, հայրենասիրության մասին: Նա ցույց է տալիս, որ Եղիշեի նշանաբանը, թե «Մահ իմացեալ անմահութիւն է», միշտ էլ բուն ժողովրդի նշանաբանն է եղել, և նրա ղեկավարները իրավունք չունեն շեղվելու այդ ուղուց: Դեռ ավելին, նա վստահեցնում է, որ մեր նախնյաց, այդ թվում և ղեկավարների հիմնական հոգսը միշտ էլ եղել է երկրի անկախության պահպանումը: Իր դրույթն ապացուցելու համար նա օրինակ է բերում Տիգրան Երվանդյանին:

Կերտելով իր հերոսների հայրենասիրական կերպարները, Պատմահայրը ձգտել է նրանց օրինակով ժողովրդական զանգվածներին խիզախության կոչել: «Մեր նախնիները քաջեր են, - ասում է նա, - ուստի ես սիրով եմ ըստ նրանց քաջության այսպես կոչել - Հայկ, Արամ, Տիգրան, որովհետև քաջերի սերունդները քաջերն են, իսկ նրանց միջև եղածներին ով ինչպես ուզում է, թող կոչի»¹⁴:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 119: